

ارتقای کیفیت محیط شهری با استفاده از رویکرد برنامه‌ریزی طراحی محور: (تأثیر شهر و پهنه پیرامون)

مجتبی رفیعیان^{۱*}، حامده رضوی^۲

۱- دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲- کارشناس ارشد برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، دانشگاه علم و صنعت، تهران، ایران

دریافت: ۸۷/۸/۱ پذیرش: ۸۸/۷/۲۰

چکیده

برنامه‌ریزی طراحی محور رویکردی میانی بین برنامه‌ریزی شهری و طراحی شهری محسوب می‌شود. این رویکرد به دنبال عدم پاسخ‌گویی مناسب طرح‌های سنتی توسعه شهری به مسائل کیفی موجود در محیط‌های شهری مطرح شده است. به دلیل توجه این رویکرد به موضوع کیفیت محیط شهری و همین‌طور سنجش اثربخشی آن در نظام مدیریت فضاهای شهری، این مقاله ضمن بازشناسی مفهوم نظری این رویکرد، کاربست برنامه‌ای آن در ارتقای کیفیت محیط شهری در یک محدوده نمونه (فضای فرهنگی و هنری شهر تهران - تأثیر شهر و پهنه پیرامون) را مد نظر قرار می‌دهد و «دستور کار توسعه» را به عنوان یکی از ابزارهای عملیاتی کردن برنامه‌های پیشنهادی این رویکرد به کار می‌گیرد. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که به دلیل ماهیت اجرا محور این رویکرد و به‌ویژه با توجه به محتوای محصول نهایی آن (دستور کار توسعه) به کار بردن این رویکرد در کاهش گسستگی فرایندهای شهرسازی و تدوین فرایندی عام برای اتصال حلقه برنامه‌ریزی به طراحی مؤثر بوده و می‌تواند در ارتقای کیفیت حاصل از طرح‌ها مؤثر باشد.

نتایج نشان می‌دهد که از منظر مخاطبان، توجه به ملاحظات طراحانه و ورود مباحث کیفی در تمامی سطوح طرح‌های توسعه شهری که در ابتدا ممکن است با توجه به ملاحظات صرف اجتماعی، اقتصادی و کالبدی شروع شود و به سند برنامه‌ای توسعه فضاهای شهری برسد، بسیار ضروری به نظر می‌رسد.

کلیدواژه‌ها: برنامه‌ریزی طراحی محور، فضای فرهنگی و هنری تهران، دستور کار توسعه، طرح‌های توسعه شهری، کنترل توسعه.

۱- مقدمه

بحران کیفیت در محیط‌های شهری، توجه به رویکردهای مؤثرتری را که قابلیت‌های اجرایی بیش‌تری داشته باشند، به یک موضوع جدی تبدیل کرده است. تجربه اجرای طرح‌های شهری در ایران (چه در بافت‌های موجود و چه در قالب برنامه‌هایی نظیر شهرهای جدید و پروژه‌های آماده‌سازی) نشان داده است که برنامه‌های مزبور در خلق محیط‌های شهری واجد کیفیت با توفیق چندانی روبه‌رو نبوده است (گلکار، ۱۳۸۱)

به بیان دیگر، مسأله و یا به عبارت دقیق‌تر «بحران کیفیت»، در شرایط کنونی یکی از چالش‌های عمده شهرهای ما و به دنبال آن یکی از دغدغه‌های اساسی تصمیم‌سازان، تصمیم‌گیران، مجریان و استفاده‌کنندگان از محیط‌های شهری قلمداد می‌شود. با توجه به اهمیت مسأله «کیفیت»، و چالش‌های فراروی مدیران و کارشناسان شهری، به نظر می‌رسد ادامه این شرایط و تدوین برنامه‌ها و مداخلات کالبدی در محیط‌های شهری، هم‌چون گذشته و بدون توجه لازم به کیفیت محیط شهری، هیچ‌گونه تضمینی برای دستیابی به محیط‌های دارای کیفیت شهری مطلوب را ایجاد نکند. در این مقاله قصد بر آن است تا به طور ضمنی روش‌های شناخت و تحلیل کیفیت عملکردی در محیط‌های شهری نشان داده شود.

تجربه طی شده در سال‌های اخیر و عدم پاسخ‌گویی طرح‌های توسعه شهری به نیازهای کیفی محیط از یک‌سو و نحوه تهیه طرح‌های توسعه شهری بر کیفیت محیط‌های کالبدی و اثبات موفقیت طرح‌هایی که بر اهمیت فضاهای عمومی تأکید می‌ورزند (Urban Task Force, ۱۹۹۹) از سوی دیگر سبب شده است تا رویکردی میانی بین دو گرایش برنامه‌ریزی شهری و طراحی شهری مطرح شود. مسائل مطرح شده و استقبال از طرح‌های موفق درخصوص کیفیت محیط شهری و فضاهای عمومی باعث می‌شود که امکان‌سنجی کاربرد یکی از ابزارهای مؤثر این رویکرد با عنوان «دستور کار توسعه» در این مقاله مورد تحلیل قرار گیرد. به این منظور در مقاله حاضر روند رسیدن به دستورکاری که بر کیفیت محیط شهری تأکید دارد، بیش از هر چیز مد نظر است.

۲- رویکرد برنامه‌ریزی طراحی محور: ابزار و روش‌شناسی

آغاز توجه به طراحی در فرایند برنامه‌ریزی شهری به دوره مطرح‌شدن کاربری مختلط در توسعه شهری باز می‌گردد. در سال ۱۹۹۲ موضوعات زیباشناختی به عنوان یکی از موضوعات اساسی در طرح‌های توسعه و فرایند برنامه‌ریزی آن‌ها مطرح شد و در سال ۱۹۹۶، دی ای تی آر از طراحی شهری به عنوان دانشی یاد کرد که به موضوعاتی فراتر از بناهای منفرد می‌پردازد.

در سال ۱۹۹۷ کرمانا ادعا کرد در عمل هنوز میان دو حیطه برنامه‌ریزی و طراحی شهری فاصله وجود دارد و رویکردی میانی طلب می‌شود. سرانجام در سال ۱۹۹۹ بر ضرورت توجه به ملاحظات طراحانه در برنامه‌ریزی شهری تأکید و روند تهیه طرح‌ها دستخوش تغییر و تحول شد. این رویکرد^۱ معتقد است ارتقای پایداری جوامع و شیوه زندگی در شهرها به طراحی محیط کالبدی بستگی دارد. این به آن معنا نیست که طراحی تنها کافی است بلکه باید با سرمایه‌گذاری در بهداشت، آموزش، خدمات اجتماعی، ایمنی، امنیت و اشتغال همراه باشد. اما طراحی می‌تواند بستری را فراهم کند که در آن، این امور با موفقیت عمل کنند. بنابراین «اغلب بر دیدگاهی یکپارچه از محیط شهری استوار است. این دیدگاه یکپارچه بر موضوع یا موضع مورد برنامه‌ریزی متمرکز است» (رضوی، ۱۳۸۵). اصول برنامه‌ریزی طراحی محور عبارتند از:

استوار بودن بر اهداف عملکردی؛

انعطاف‌پذیری ضوابط و مقررات؛

درک اهمیت عرصه‌های عمومی و ارتباط آن‌ها با هم؛

توجه به تراکم، اختلاط کاربری و معماری؛

اهمیت مطلوبیت کیفیت و فرم.

---

۱. برای اطلاعات بیش‌تر در مورد این رویکرد ر.ک. عباس‌زادگان م. ، رضوی ح. ؛ "اتخاذ رویکردی نوین برای طرح‌های توسعه شهری" «برنامه‌ریزی طراحی محور»؛ مجله هنرهای زیبا، زمستان ۱۳۸۵ و هم‌چنین ر.ک. رضوی ح. ؛ استفاده از ابزارهای برنامه‌ریزی طراحی محور در ارتقا کیفیت عملکردی فضاهای عمومی ؛ رساله کارشناسی‌ارشد، دانشگاه علم و صنعت ایران ، ۱۳۸۵.

توجه به کیفیت محیط شهری به خصوص در فضاهای عمومی از تأکیدهای ویژه این رویکرد به شمار می آید (DETR, 2000). به عبارتی توجه به برنامه ریزی و طراحی شهری به طور هم زمان و تعاملی از جمله راهکارهایی است که می تواند ارتقای کیفیت عملکردی در فضاهای عمومی را محقق کند. پارامترهای کیفیت محیط شهری برای بررسی نتایج مورد انتظار طراحی از فرایند برنامه ریزی، پس از مقایسه نظریات مختلف و تحلیل آن ها و لحاظ کردن وجوه اشتراک و افتراق میان عناصر تشکیل دهنده کیفیت محیط شهری مانند نظریات جین جیکوبز، لینچ، بنتلی، دی ای تی آر، کرمونا و جان پاتر، در نهایت شش شاخص در نظر گرفته شد. این شاخص ها عبارتند از نفوذپذیری^۱، تنوع^۲، ایمنی و امنیت^۳، انعطاف پذیری^۴، همه شمول بودن^۵ و سرزندگی^۶. کیفیت های محیط شهری مطابق با مدل کانتر از کیفیت های مربوط به کالبد، فعالیت و تصورات تشکیل می شود. از امتزاج کیفیت های کالبدی و فعالیتی، کیفیت عملکردی پدید می آید (گلکار، ۱۳۸۰). شاخص های مذکور در فضای عمومی^۷ فرهنگی و هنری تهران سنجش شده اند. برای سنجش وضعیت و تحلیل این پارامترهای کیفیتی در فضای عمومی مورد پژوهش از اسناد تکمیلی برنامه ریزی (ابزار برنامه ریزی طراحی محور) استفاده شد. این ابزار عبارتند از چارچوب طراحی شهری، دستورکار توسعه و راهنمای طراحی شهری. این پژوهش دستور کار توسعه را به آن علت که اول ابزاری است که می تواند به صورت طراحی، محور برخی طرح های توسعه در سایت های خاص را تهیه کند

1. Permeability
2. Variety
3. Safety & Security
4. Robustness
5. Universal design
6. Viability

۷. فضای عمومی در این پژوهش فضایی از شهر و محیط کالبد مصنوع است که شهروندان باید بتوانند بدون هیچ محدودیتی به آن دسترسی داشته باشند. این دسترسی باید کالبدی، بصری و اجتماعی باشد. در این فضا مردم با یکدیگر بودن را تجربه می کنند و زندگی جمعی را به نمایش می گذارند. این زندگی جمعی می تواند در قالب فعالیت های گوناگون کارکردی و مراسمی متبلور شود. این فضاها، فضاهایی چند منظوره اند که کنترل، اداره و تأمین آن ها بر عهده مسئولان دولتی است و به لحاظ فرمی میدان، خیابان، پارک، بناهای عمومی و جلوخان آن ها را در بر می گیرد (این تعریف برگرفته از تعاریف کارر، تیبالدز، والز و مدنی پور می باشد که برای محدوده مورد مطالعه این پروژه و با دیدگاه نگارنده تلفیق و تبیین شده است).

(2000, DETR) و دوم این که یکی از ابزارهای کنترل توسعه است (Greed, 1997) به عنوان ابزاری مفید برای نمونه مورد نظر انتخاب کرده است.

یک دستور کار، بیانیه‌ای تفصیلی است از آن چه مقامات محلی در مورد یک سایت خاص ترجیح می‌دهند. این ابزارها معمولاً برای سایت‌هایی تهیه می‌شوند که به لحاظ اقتصادی، اجتماعی یا معماری حساس بوده و این حساسیت به وسیله مقامات محلی یا ساکنان تشخیص داده می‌شود و به طور معمول بخشی از یک فرایند برنامه‌ریزی است (2000, DETR). این ابزار می‌تواند در مقیاس‌های متفاوتی از جمله یک قطعه زمین، یک بلوک شهری، مرکز شهر یا یک واحد همسایگی به کار بسته شود. از آن جایی که برای دستورکار توسعه فرایندی قطعی طرح‌ریزی نشده است، این پژوهش از تحلیل تطبیقی تجارب جهانی به فرایندی عام برای تهیه و تدوین این ابزار رسید. گام‌های اساسی این فرایند عبارتند از:

گام اول: تبیین لزوم و هدف از تهیه دستورکار توسعه؛

گام دوم: معرفی سایت، پیشینه و پیرامون آن قبل از شروع محتوای دستورکار؛

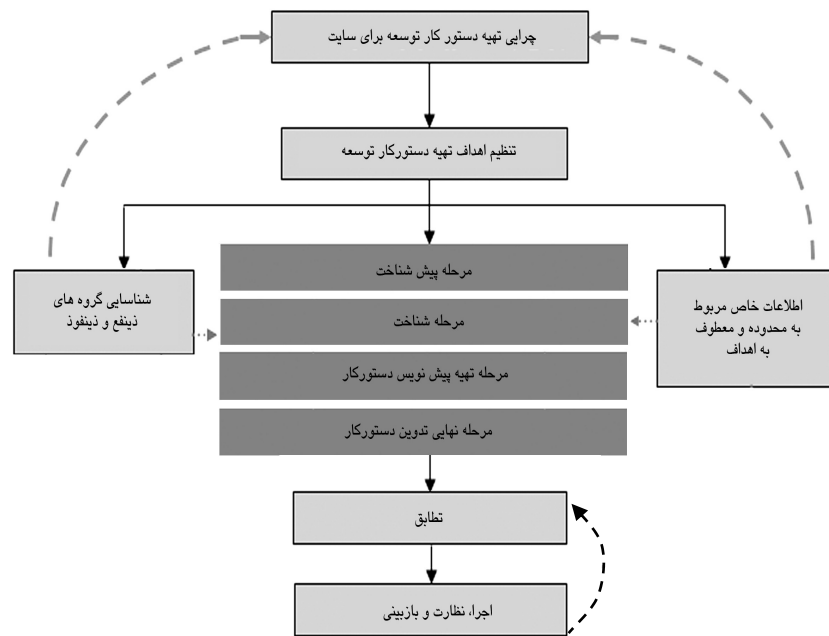
گام سوم: شناخت معطوف به هدف؛

گام چهارم: ارائه راهبردهای توسعه و تعیین طرح‌های موضعی یا موضوعی در مقیاس پایین‌تر.

براساس گام‌های بیان شده می‌توان فرایندی را برای کلیه دستور کارها فارغ از مقیاس و نوع سایت ارائه کرد. شکل ۱ نحوه برقراری ارتباط مراحل مختلف تهیه دستورکار توسعه را نشان می‌دهد. پس از آن که لزوم و هدف از تهیه این ابزار مشخص شد، مرحله شناخت معطوف به هدف آغاز می‌شود که خود در سه مقطع موازی پیش می‌رود. مقطع هسته‌ای آن طی چهار مرحله پیش‌شناخت، شناخت و سنجش و تحلیل، تهیه پیش‌نویس دستورکار و تدوین دستورکار نهایی صورت می‌گیرد. دو مقطع موازی عبارتند از نخست تهیه اطلاعات خاص مربوط به محدوده که در اصل این ویژگی‌های خاص سایت را نیازمند تهیه دستورکار توسعه کرده است و دوم شناسایی گروه‌های ذی‌نفع و ذی‌نفوذ. شناسایی این گروه‌ها هم در شناسایی محدوده تأثیرگذارند و هم در مرحله تبدیل پیش‌نویس به سند نهایی نقش به‌سزایی ایفا می‌کنند که میزان تحقق‌پذیری طرح را افزایش می‌دهد. پس از انجام این سه مقطع به صورت موازی، مراحل تطابق، اجرا، نظارت و بازبینی برای هر چه بیش‌تر محقق‌شدن طرح به طور مکرر

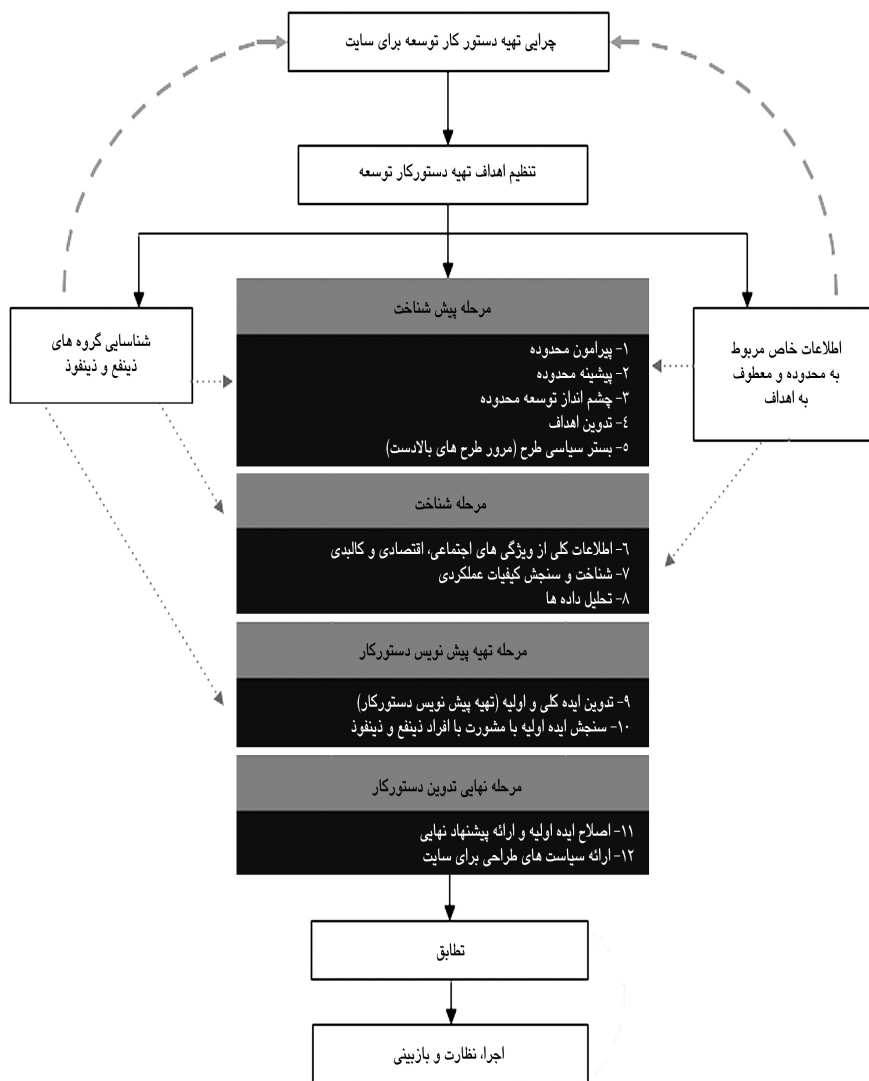

صورت می‌گیرد. این فرایند می‌تواند در مدت زمانی کوتاه، طرحی کارآمد برای سایت‌های خاص و حساس تهیه کند.

شکل ۱ فرایند عام تهیه دستور کار توسعه

تفاوت دستور کارهای مختلف در تفاوت محتوای سند دستور کار یا تفاوت محتوایی سه مقطع موازی خود را نمایان می‌کند. مراحل مختلف تهیه سند دستور کار توسعه فضای فرهنگی و هنری تهران آن مطابق شکل ۲ صورت گرفته است. گروه‌های ذی‌نفع و ذی‌نفوذ این سایت اغلب مسئولان عناصر فرهنگی و هنری فضای مورد مطالعه بودند که استفاده از نقطه نظرات آن‌ها ابتدا در مرحله شناخت، سپس بعد از تدوین پیش‌نویس دستور کار توسعه برای اصلاح ایده اولیه و به روش مصاحبه عمیق انجام شد. این نمودار در واقع همان شکل ۱ است؛ با این تفاوت که جزئیات مراحل چهارگانه در محتوای سند تشریح شده است.

شکل ۲ فرایند تهیه دستورکار توسعه مورد استفاده برای فضای فرهنگی و هنری شهر تهران

براساس دستورکار توسعه، پس از آن که اطلاعاتی از سایت در سطح کلان به دست آمد، نوبت به مرحله شناخت می‌رسد. در فرایند تهیه دستورکار توسعه، شناخت وضع موجود محدوده همراه با سنجش وضعیت و تحلیل آن به صورت توأم صورت می‌گیرد. این شناخت ابتدا اطلاعاتی کلی و عام از مکان را به طور مختصر بیان کرده و اطلاعات را بسته به اهداف بیان شده جمع‌آوری می‌کند. اطلاعات کلی این محدوده از ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی و کالبدی از طرح‌های بالادست جمع‌آوری شده و اطلاعات خاص آن با توجه به اهداف کلان طرح برداشت شدند. این برداشت برحسب موضوع به چند شکل صورت گرفت، نخست شاخص‌هایی که برای شناخت معیارهای کیفیت عملکردی ضروری بودند، شناسایی و تدوین شد. پس از آن مشخص شد که هر یک از این شاخص‌ها از چه راهی باید برداشت شوند. در نمونه موردی تحقیق برای شناخت از مصاحبه عمیق^۱، روش‌های برداشت لحظه‌ای و تکمیل پرسشنامه از ساکنان و مراجعان فضای مورد مطالعه استفاده شد. برای تکمیل پرسشنامه در این پژوهش از جامعه آماری ۵۰ نفره استفاده شد که انتخاب آن‌ها به طور تصادفی از نقاط مختلف محدوده صورت گرفت. برداشت‌های لحظه‌ای نیز در ۱۶ فضای محدوده که از ویژگی‌های متنوع و متفاوتی برخوردار بودند، انجام شد. برای سنجش وضعیت نیز از طیف لیکرت^۲ (رفیع‌پور، ۱۳۶۲) و تحلیل سلسله مراتبی^۳ (قدسی، ۱۳۸۱) استفاده شد. به این منظور برای اولویت‌بندی پارامترهای کیفیت عملکردی از ۲۰ نفر از متخصصان برنامه‌ریزی و طراحی شهری استفاده شد و نتایج به دست آمده با استفاده از نرم‌افزار Expert choice تحلیل و طبقه‌بندی شد. هم‌چنین در مرحله تهیه پیش‌نویس دستورکار نیز به منظور نظرخواهی از گروه‌های ذی‌نفع و ذی‌نفوذ تکنیک مصاحبه عمیق اجرا شد. در این بخش از مصاحبه‌های عمیق از نظرات مسؤولان عناصر فرهنگی و هنری فضای مورد مطالعه استفاده شد. مهم‌ترین این گروه‌ها را مسؤولان تئاتر شهر، تالار وحدت، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه اسلامی و

---

1. Deep interview
2. Likert scale
3. AHP

انجمن خوشنویسان تشکیل می‌دادند. مصاحبه عمیق با مسئولان در دو مرحله، یکی قبل از تدوین دستورکار توسعه برای دریافت و برداشت مسائل و نیازها (مرحله شناخت) و دیگری پس از تدوین پیش‌نویس دستورکار توسعه برای دریافت نقطه نظرات این گروه در مورد طرح اولیه دستورکار توسعه صورت گرفت. جدول ۱ شاخص‌های کمی و کیفی معیارهای کیفیت عملکردی و نحوه سنجش هریک را نمایش می‌دهد.

۳- کاربست ابزار رویکرد برنامه‌ریزی طراحی محور

در این پژوهش یکی از فضاهاى فرهنگى و هنرى تهران (تئاترشهر و پهنه پیرامون آن) به عنوان مکانى مناسب برای تهیه دستورکار توسعه انتخاب شد. با توجه به تحقیقات صورت گرفته درخصوص ساختار فضایی شهر تهران، ایجاد مرکزی اجتماعی، فرهنگی و هنری برای این شهر ضروری تشخیص داده شده است (برتو، ۱۳۸۲). طبق این تحقیق مرکزی برای این منظور مناسب به نظر می‌رسد که از یک طرف دارای ۱ یا ۲ فضای فرهنگی و هنری با مالکیت دولتی باشد و از طرف دیگر در مرکز شهر تهران واقع شده باشد. محدوده انتخاب شده در این پژوهش دارای هر دو شرط فوق است. اول آن که این محدوده تئاترشهر و تالار وحدت را به عنوان دو عنصر فرهنگی و هنری در بر می‌گیرد و دوم آن که براساس ساختار فضایی ارائه شده برای تهران در تحقیق مذکور مرکز شهر تهران چهار راه ولیعصر می‌باشد. علاوه بر عوامل فوق وجود دانشگاه تهران، کتابفروشی‌های مقابل آن به شکل جدی و نیز دانشگاه آزاد اسلامی، تئاترشهر، پارک دانشجو، تالار وحدت و دانشگاه امیرکبیر به عنوان فضاهاى مکمل، اهمیت فعالیت‌های فرهنگی را در خیابان انقلاب به‌ویژه حدفاصل میدان انقلاب تا چهارراه ولیعصر برجسته می‌کند. مقیاس این فعالیت‌ها شهر تهران و حتی با کمی بی‌احتیاطی کل کشور است» (دانشپور، ۱۳۷۹)

جدول ۱ شاخص‌های کمی و کیفی معیارهای کیفیت عملکردی و نحوه سنجش آن‌ها

معیار	شاخص کمی	نوع برداشت				شاخص کیفی	نوع برداشت									
		۴	۳	۲	۱		۴	۳	۲	۱						
شاخص‌ها																
نفوذپذیری	میزان سنگینی ترافیک معابر بیرونی					قابلیت رؤیت فضا از دور										
	میزان سنگینی ترافیک معابر درونی					قابلیت رؤیت درون فضا										
	نسبت نصف مساحت شبکه پیرامون بلوک به مساحت بلوک						تنوع مدهای حمل و نقل عمومی									
							الگوی پارک اتومبیل									
تنوع	درصد حوزه‌های تک عملکردی به کل فضای عملکردی					تنوع فعالیت در بلوک										
	درصد حوزه‌های خرده‌فروشی به کل فضای عملکردی															
	میزانی از جداره‌های قابل فعالیت که فعالند						تنوع گروه‌های مختلف استفاده‌کننده از فضا									
								درصد دیوارهای خالی								
ایمنی و امنیت	تعداد زنان					میزان رعب‌انگیزی فضا										
	تعداد کودکان															
انعطاف‌پذیری						میزان فعالیت‌های گوناگون										
						میزان فعالیت‌های غیر از فعالیت‌های معمول										
						سهولت تغییر فضا										
						مبلمان شهری قابل حرکت										
همه مشول بودن						مناسب بودن مبلمان شهری										
						میزان موانع حرکتی فضا										
						تناسبات فضا برای استفاده کودکان، افراد مسن و معلولان										
سرزندگی	تعداد پیاده در فضا					فعالیت پیاده										
	تعداد فعالیت در هر ۱۰۰ متر					میزان فعالیت‌های ناپایدار و موقتی										

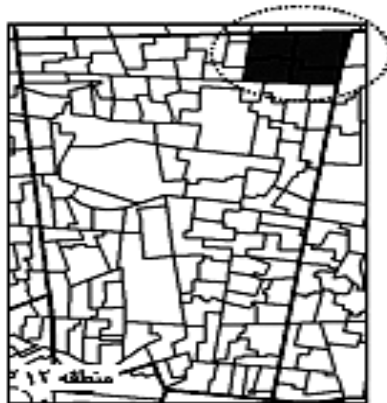
نوع برداشت عبارت است از: ۱- پرسشنامه، ۲- برداشت لحظه‌ای، ۳- محاسبات و بازدیدهای میدانی نگارنده، ۴- طرح‌های بالا دست.

علاوه بر عناصر فوق می‌توان به عناصر با ارزش تاریخی و گردشگری بسیاری در این حوزه از جمله به سر در باغ ملی، عمارت کوشک به عنوان نمونه‌هایی از عناصر تاریخی، موزه جواهرات و موزه آبگینه به عنوان عناصر گردشگری در نزدیکی محدوده دستور کار اشاره کرد. محدوده مورد مطالعه با مساحت ۳۲/۴ هکتار در شمال شرقی منطقه ۱۱ تهران واقع است. این محدوده از شمال به خیابان انقلاب، از شرق به خیابان حافظ، از غرب به خیابان ولیعصر و از جنوب به خیابان نوفل لوشاتو محدود می‌شود. این محدوده به لحاظ کالبدی داخل حصار ناصری شهر تهران و در منتهی‌الیه شمال غرب آن واقع است. موقعیت فضای فرهنگی و هنری شهر تهران در شکل ۳ نمایش داده شده است.

از لحاظ اجتماعی این محدوده محل اسکان قشر اعیان‌نشین تهران بوده است که پس از سال ۱۳۴۰ با ایجاد تقابل اجتماعی بین شمال و جنوب تهران بافت سکونتی محدوده از قشر اعیان‌نشین به طبقه متوسط تغییر پیدا کرد. بناهای تئاترشهر و تالار رودکی نیز در همین دوران تأسیس شد که به محدوده چهره‌ای فرهنگی بخشید. پس از پیروزی انقلاب و افزایش تدریجی کاربری‌های تجاری و اداری در اطراف خیابان‌های انقلاب، جمهوری و ولیعصر مراجعات روزانه مردم به این محدوده افزایش چشمگیری یافت، به طوری که محدوده دستورکار توسعه و محلات اطراف از محلات مسکونی به محلاتی کارگاهی و خدماتی تبدیل شدند. طبیعی است که در طول این تحولات سبک‌های مختلف معماری در این محدوده شکل گرفته (۳۹ بنا متعلق به دوران قاجار، ۱۳ بنای مدرن و ۵۶ بنای پست مدرن) و سیمایی چند زمانه به آن دادند.

تهیه دستورکار توسعه در محدوده مورد مطالعه بر چشم‌اندازی استوار است که عبارت است از: طی ۱۰ تا ۱۵ سال آینده محدوده به موقعیت « فضای عمومی شهر تهران » دست پیدا خواهد کرد که در نتیجه این مرکز سیمایی کاملاً متمایز از سایر مراکز شهری تهران خواهد داشت و تا حد بسیار زیادی هویت فرهنگی و هنری خود را ارتقا خواهد داد. این فضا مکان مناسبی برای برگزاری جشن‌ها و آیین‌های ملی و همین‌طور مکان مناسبی برای تنوع و اختلاط کاربری‌ها و کاربردهای فرهنگی و اجتماعی خواهد بود. علاوه بر آن، برای هنرمندان، روشنفکران و قشر جوان به‌خصوص دانشجویان نیز جذابیت بیش‌تری خواهد داشت. نقش این فضا در پذیرفتن طیف وسیعی از مراکز خرید، دفاتر، سرزندگی مرکز شهری، گردشگری و گذران اوقات

فراغت افزایش و کیفیت سکونتی آن نیز ارتقا خواهد یافت. ساختمان‌های جدید و متمایز و سازگار با سبک‌های معماری موجود، خیابان‌های فعال پیاده و سواره و فضاهای عمومی پویا در تمام ساعت‌های شبانه روز حضور خواهند داشت.

شکل ۳ موقعیت محدوده مورد پژوهش

کلیه اهداف و سیاست‌های طرح‌های بالادست این محدوده تأکیدی بر تقویت نقش و هویت فرهنگی و هنری این بخش از شهر دارند، برخی از آن‌ها به اختصار به شرح زیر است:

طرح راهبردی و ساختاری بافت قدیم تهران: ایجاد پهنه‌های شاخص گردشگری، فرهنگی، تفریحی و ... با تأکید بر حرکت پیاده در آن‌ها
الگوی توسعه منطقه ۱۱ تهران: تجهیز بخش‌هایی از پهنه شمالی به عرصه فعالیت‌های متنوع مرکز شهری به خصوص فعالیت‌های فرهنگی

ساختار فضایی شهر تهران، محدودیت‌ها و فرصت‌هایی برای توسعه آتی: انتخاب یک واحد همسایگی با دسترسی بالا که در آن دو یا سه مؤسسه فرهنگی-دولتی یا وابسته به شهرداری ایجاد شود و تسهیل بازیافت زمین در محدوده‌های اطراف تسهیلات و امکانات فرهنگی به منظور ایجاد شرایطی که در آن کارآفرینان بخش خصوصی بتوانند پاسخ‌گوی تقاضای ایجاد شده به تسهیلات فرهنگی جانبی از قبیل گالری‌ها، کتابخانه‌ها و سینماها و غیره باشند.

۴- تحلیل محتوای دستورکار توسعه فضای فرهنگی و هنری شهر تهران

برای تهیه دستورکار توسعه فضای فرهنگی و هنری شهر تهران پس از تدوین ضرورت و اهداف و طی مرحله پیش‌شناخت لازم است تا مطابق با فرایند دستورکار توسعه، شناخت معطوف به هدف انجام شود. این شناخت به طور توأم با سنجش وضعیت کیفیت محدوده صورت خواهد گرفت. شناخت معیارهای کیفیت عملکردی از راه اندازه‌گیری شاخص‌های جدول ۱ و سنجش آن‌ها از راه طیف لیکرت (جدول ۲) انجام شده است. این جدول میزان مطلوبیت هر یک از شاخص‌ها را نمایش می‌دهد که در نهایت از بر هم نهی این شاخص‌ها میزان مطلوبیت کیفیت عملکردی محدوده سنجش شد.

جدول ۲ سنجش معیارهای کیفیت عملکردی در فضای فرهنگی و هنری تهران

نامطلوب							مطلوب	شاخص‌های نفوذپذیری
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		قابلیت رؤیت فضا از دور
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		قابلیت رؤیت درون فضا
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		میزان سنگینی ترافیک معابر بیرونی
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷		میزان سنگینی ترافیک معابر درونی
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		نسبت نصف مساحت شبکه پیرامون بلوک به مساحت بلوک
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		تنوع مدهای حمل و نقل عمومی
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		الگوی پارک اتومبیل
نامطلوب							مطلوب	شاخص‌های تنوع
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷		درصد حوزه‌های تک عملکردی به کل فضای عملکردی
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		درصد حوزه‌های خرده‌فروشی به کل فضای عملکردی
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		میزانی از جداره‌های قابل فعالیت که فعالند
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷		درصد دیوارهای خالی
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		تنوع فعالیت در بلوک
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		تنوع گروه‌های مختلف استفاده کننده از فضا
نامطلوب							مطلوب	شاخص‌های ایمنی و امنیت
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		تعداد زنان
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		تعداد کودکان
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷		میزان رعب‌انگیزی فضا
نامطلوب							مطلوب	شاخص‌های انعطاف پذیری
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		میزان فعالیت‌های گوناگون
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		میزان فعالیت‌های غیر از فعالیت‌های معمول
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		سهولت تغییر فضا
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		مبلمان شهری قابل حرکت
نامطلوب							مطلوب	شاخص‌های همه شمول بودن
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		مناسب بودن مبلمان شهری
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		میزان موانع حرکتی فضا
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		تناسبات فضا برای استفاده کودکان، افراد مسن و معلولان
نامطلوب							مطلوب	شاخص‌های سرزندگی
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		تعداد پیاده در فضا
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		فعالیت پیاده
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		تعداد فعالیت در هر ۱۰۰ متر
۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		میزان فعالیت‌های ناپایدار و موقتی

نفوذپذیری فضای فرهنگی و هنری شهر تهران از دو بعد بصری و کالبدی مورد شناخت و تحلیل قرار گرفتند که این پارامتر کیفیتی به لحاظ غالب شاخص‌ها دارای مطلوبیت متوسط و بالاتر می‌باشد. این امر به دلیل وجود عناصر نشانه‌ای این محدوده، موقعیت استقرار آن و نوع شبکه آن است. شاخصی که بیش از همه سبب کاهش میزان مطلوبیت کیفیت تنوع در این فضا می‌باشد حضور دیوارهای خالی به خصوص در ضلع شرقی آن است که خود بر شاخص‌های کیفیت ایمنی و امنیت نیز تأثیرگذار است. تنها عاملی که باعث می‌شود انعطاف‌پذیری فضای فرهنگی و هنری شهر تهران نامطلوب شناخته نشود، فعالیت‌های گهگاهی است که در محوطه آن انجام می‌پذیرد و این در حالی است که فضاها و کاربری‌های این محدوده پتانسیل تغییر فضا و پذیرش فعالیت‌های بیش‌تری را دارا می‌باشد.

در میان کیفیت‌های مورد مطالعه، سرزندگی کیفیتی است که با تنوع و انعطاف‌پذیری به نوعی هم‌پوشانی دارد و برای سنجش آن از شدت فعالیت بر اساس مدل متیو کرمونا (تعداد فعالیت در هر ۱۰۰ متر) استفاده شده است. وضعیت این پارامتر کیفیتی در محدوده به سبب وجود راسته‌های فعالیتی از یک سو و دیوارهای خالی از سوی دیگر در حد متوسطی از مطلوبیت قرار دارد.

کیفیت عملکردی: پس از شناخت و سنجش تک تک معیارهای کیفیت عملکردی لازم است جمع‌بندی و وضعیت کلی این کیفیت مشخص شود. در این قسمت با استفاده از ضرایبی که از روش AHP برای هر یک از پارامترها به دست آمد، کیفیت عملکردی محدوده محاسبه شده است. جدول ۳ جمع‌بندی کلی از کیفیت عملکردی را نشان می‌دهد. ضرایب کیفیت‌ها و امتیاز نهایی محدوده به لحاظ کیفیت عملکردی، از تحلیل جدول ۲ به وسیله نرم‌افزار Expert choice حاصل شده است.

جدول ۳ وضعیت کیفیت عملکردی محدوده مورد مطالعه

	کیفیت	نامطلوب				مطلوب			ضرایب
		۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	
۳۰۷۰	نفوذپذیری	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۱.۲۱
	اختلاط	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۱.۵
	ایمنی و امنیت	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۲.۸۵
	انعطاف‌پذیری	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۱.۱۲
	شمول‌گرایی	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۱.۲۴
	سرزندگی	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۲.۰۵

از برابری وضعیت شاخص‌های کیفیتی وضعیت هر یک از این پارامترها مشخص شد که در جدول فوق نمایش داده شده است. با توجه به جمع‌بندی فوق کیفیت عملکردی در محدوده دستور کار توسعه کمی از حد متوسط مطلوبیت پایین‌تر است. از طرفی در صورتی که بخواهیم این محدوده را به فضای عمومی در مقیاس کل تهران با نقش فرهنگی و هنری تبدیل کنیم، لازم است این کیفیت‌ها به حداکثر مطلوبیت خود برسند.

۵- نتیجه‌گیری

رویکرد مورد مطالعه در این پژوهش و کاربردی آن در یک بستر خارجی نتایجی به‌دنبال داشته است که برخی از آن‌ها منجر به تعمیم یافته‌ها به سایر طرح‌های توسعه شهری می‌شود و برخی نیز توصیه‌هایی برای کل نظام سلسله مراتبی شهرسازی در پی دارد. سطوح مختلف طرح‌های شهری چه در حیطه برنامه‌ریزی و چه در حیطه طراحی شهری نیاز به بهره‌گیری از رویکرد برنامه‌ریزی طراحی محور دارد. این به آن معنا است که در طرح‌های برنامه‌ریزانه توجه بیش‌تری به کیفیت صورت پذیرد و در طرح‌های طراحی‌محور علاوه بر طراحی محصول‌گرا، طراحی سیاست‌گرا نیز مد نظر قرار گیرد و بر سیاست‌گذاری زمان طراحی تأکید شود. این موضوع سبب می‌شود طراحی شهری صرفاً به مسائل کالبدی توجه نکرده و سایر ابعاد را نیز در نظر آورد. بهره‌گیری از ملاحظات طراحی از مقیاس کلان تا خرد پررنگ‌تر و ملاحظات برنامه‌ریزانه کم‌رنگ‌تر خواهد بود. برپایه یافته‌های این پژوهش در صورت هدف قرار دادن کیفیت عملکردی محیط شهری می‌توان اولویت آن‌ها را به ترتیب چنین بیان کرد: ایمنی و امنیت، سرزندگی، تنوع، شمول‌گرایی، نفوذپذیری و انعطاف‌پذیری.

دستورکار توسعه محدوده فرهنگی، هنری شهر تهران: با توجه به یکپارچگی فرایند برنامه‌ریزی و طراحی و براساس توضیحات تبیین شده درخصوص دستور کار توسعه، این سند در مورد نمونه موردی این تحقیق در نهایت به سیاست‌هایی انعطاف‌پذیر درخصوص کیفیت‌های محیط شهری می‌پردازد و این سیاست‌ها را به صورت مکانی ارائه می‌دهد. این سیاست‌ها در غالب پهنه‌ها و محورهای محدوده قابل تبیین است و در توضیحات و تصویر زیر نمایان است:

الف- پهنه‌ها: اختلاط کاربری‌های تجاری خرده‌فروشی (با تأکید بر فروشگاه‌های تأمین‌کننده ملزومات فرهنگی و هنری)، پذیرایی و جهانگردی، فرهنگی و هنری (از مقیاس کلان تا خرد)، ایجاد امکانات نشستن، خوردن، خوابیدن، خواندن و غیره به‌خصوص معابری که به پیاده اختصاص پیدا می‌کنند، ایجاد فضاهای ایستا (گشودگی‌های فضایی فعال) در بافت‌های درونی، ایجاد فضای بازی کودکان، تشویق به استقرار NGOهای مربوط به زنان و کودکان و فعالیت در فضاهای باز عمومی از راه در نظر گرفتن تسهیلات خاص برای آن‌ها، افزایش فعالیت‌ها و خرده‌فروشی‌هایی که در همه ساعت‌های شبانه روز فعالیت کنند، طراحی فضاهای عمومی به نحوی که برای پیاده‌ایمن باشند و محل اختفا در آن‌ها وجود نداشته باشد، ایجاد فضاهای مکث برای فعالیت به صورتی که فعالیت‌ها جاذب گروه‌های هدف و زنان و کودکان باشد، اعمال محدودیت تردد اتومبیل.

ب. محورها: تشویق خرده‌فروشی در جداره‌های معابر و پتانسیل ایجاد فضای عمومی پویا (خیابان)، تشویق به برگزاری بازارهای هفتگی، ماهانه، خیریه و برگزاری مراسم ملی، مذهبی و آئینی در معابر و استفاده از گشودگی‌های فضایی، اتصال فضایی عناصر شاخص فرهنگی هنری، اختلاط کاربری‌هایی در جداره معابر مانند کاربری‌های پذیرایی، کافه، رستوران، فروشگاه‌های پوشاک، کتاب، ابزار موسیقی و غیره در طبقه همکف.

این رویکرد در برنامه‌ریزی باعث توجه بیشتر به کیفیت محیط شهری و در طراحی باعث کنترل و هدایت و سیاست‌گذاری و بالا رفتن انعطاف‌پذیری می‌شود. از این رو رویکرد حاضر تأثیر خود را بر برنامه‌ریزی راهبردی و طراحی شهری سیاست‌گرا می‌گذارد. برخلاف طرح‌هایی که در حال تهیه هستند، در این نوع خاص از طرح‌ها، ابتدا چشم‌انداز و هدف تعیین و تدوین می‌شود (و یا از طرح‌های مصوب بالا دست استخراج می‌گردد) و سپس شناخت و تحلیل با توجه به آن‌ها صورت می‌پذیرد. این نوع شناسایی برای سایت‌های خاص باعث صرفه‌جویی در زمان و هزینه تهیه طرح می‌شود چرا که مانند نمونه مورد مطالعه تنها اطلاعاتی برداشت و مطالعه خواهند شد که به هدف و چشم‌انداز مرتبط می‌باشند. سند دستور کار توسعه، ضریب تحقق فرایند برنامه‌ریزی را افزایش می‌دهد، چرا که از نوع طرح‌های ضربتی محسوب می‌شوند و بنا به نوع فرایند، توان تهیه در کوتاه‌مدت را نیز دارا می‌باشند. در تهیه این

دست از طرح‌ها مشارکت مردم و مسئولان از ضروریات است و توجه عمده این نوع از اسناد تکمیلی برنامه‌ریزی، ارتقای کیفی توسعه می‌باشد.

۶- منابع

- برتو، آ.؛ ساختار فضایی شهر تهران، محدودیت‌ها و فرصت‌هایی برای توسعه آتی؛ ترجمه اسفندیار زبردست، وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۲.
- دانشپور س.ع.؛ بازشناسی مفهوم هویت در فضای عمومی شهری (خیابان)، نمونه موردی: خیابان انقلاب؛ رساله دکتری رشته شهرسازی، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ۱۳۷۹.
- رضوی ح.، استفاده از ابزارهای برنامه‌ریزی طراحی محور در ارتقا کیفیت عملکردی فضاهای عمومی؛ پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۳۸۵.
- رفیع‌پور ف.؛ "کند و کاوها و پنداشته‌ها، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲.
- قدسی‌پور س.ح.؛ "فرایند تحلیل سلسله مراتبی AHP، تهران: دانشگاه صنعتی امیرکبیر، ۱۳۸۱.
- گلکار ک.؛ "مؤلفه‌های سازنده کیفیت محیط شهری"؛ مجله صفا، دانشگاه شهید بهشتی، ش. ۱۳۸۰، ۳۲.
- گلکار؛ طراحی شهری و جایگاه آن در سلسله مراتب طرح‌های توسعه شهری، انجمن صنفی مهندسان مشاور معمار و شهرساز، ۱۳۸۱.
- Carmona M., "The design dimension of planning"; E & FN SPON, An Imprint of Chapman & Hall., 1997.
- DETR; "By design, urban design in planning system: Towards better practice; Commission for Architecture & Built Environment, London, 2000.
- Greed C. , Roberts M.; "Introducing Urban Design: interventions and responses", Longman, London, 1997

- Perfect M; Planning for urban quality; Routledge, Taylor and Francis Group, London, 1997.
- Planning and development briefs: A guide to better practice; Office of the Deputy Prime Minister, London, 2006/01/04, <http://www.odpm.gov.uk>, 2004.
- Urban Task Force; “Towards an urban renaissance”; Department of Environment, Transportation and the Regions, London, 1999.